

Η ηθική της φροντίδας στην ειδική αγωγή

The ethics of care in special education

Χαρά Ταμπακάκη, *Ειδική Παιδαγωγός (ΠΕ71), tampakakix@gmail.com*

Chara Tampakaki, *Special Education Teacher, tampakakix@gmail.com*

*Αφιερωμένο στη μνήμη της
Βασιλικής Καραβάκου (Καθ. Πα.Μακ.)*

Abstract: Nowadays, everyone could observe several prejudices towards disabled people which expand in two branches. The former is related to social structure and the latter to professional life. According to this unjustified attitude we could say that is not only spotted towards disabled people but to every vulnerable group of population. Why people feel aggravation and aversion to frail and “dependent” individuals? This study claims to give prominence to the ethics of care, traditional ethical systems, promoting several aspects of feminists who devised that theory. In addition, it aims to explain the reason why ethic plan could be proved beneficial if this could ever be included in school curriculum as a common practice and also as a teaching subject. Considering certainly that ethics constitute a useful implement in order to create more democratic and cogitative individuals. Examining the ethics of care, an investigation has also been accomplished with title “Views and perspectives of SEN teachers towards inclusive education. At the end of this study, the results that have been collected through interviews are analysed. More specifically, it is explored how necessary the ethics are and how crucial an ethical education could be. In this study participated 10 SEN teachers whose interviews are indispensable investigating their views on the nature and necessity of ethical education. The results of the research are outlined.

Keywords: disability, ethics, ethics of care, ethical education

Περίληψη: Η σημερινή εποχή χαρακτηρίζεται από μια τυποποιημένη συμπεριφορά των ανθρώπων προς τα άτομα με αναπηρία λόγω των εξελίξεων που λαμβάνουν χώρα σε επαγγελματικούς και κοινωνικούς τομείς. Η επιφυλακτική στάση δεν εντοπίζεται μόνο απέναντι σε άτομα με αναπηρία αλλά σε οποιαδήποτε αδύναμη ομάδα του πληθυσμού. Για ποιον λόγο εμφανίζεται έντονη δυσaréσκεια και αποστροφή απέναντι στο αδύναμο και «εξαρτημένο» άτομο; Ο στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει την ηθική θεωρία της φροντίδας, η οποία καταρρίπτει τις αρχές που «δίδασκαν» οι μέχρι τώρα θεωρίες, προβάλλοντας διάφορες απόψεις φεμινιστριών που την ανέπτυξαν. Ο δεύτερος στόχος είναι να εξηγήσει τον λόγο που θα ήταν ωφέλιμη η ενσωμάτωση της ηθικής στην εκπαίδευση, τόσο ως πρακτική, όσο και ως αντικείμενο διδασκαλίας δεδομένου ότι η ηθική αποτελεί

χρήσιμο εργαλείο για την δημιουργία περισσότερο δημοκρατικών και σκεπτόμενων ατόμων. Εξετάζοντας τη θεωρία αυτή, πραγματοποιήθηκε η έρευνα με τίτλο: «Οι απόψεις των Ειδικών Παιδαγωγών σχετικά με τη συμπεριληπτική εκπαίδευση». Στο τέλος της εργασίας, παρουσιάζονται τα ευρήματα που συλλέχθηκαν με δια ζώσης συνέντευξη σε 10 Ειδικούς Παιδαγωγούς διερευνώντας τις απόψεις τους σχετικά με τη φύση και την αναγκαιότητα της ηθικής και της ηθικής της εκπαίδευσης και εκτίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας.

Λέξεις Κλειδιά: αναπηρία, ηθική, φροντίδα, ηθική εκπαίδευση.

Εισαγωγή

Τα άτομα με αναπηρία δυσκολεύονται να αναπτύξουν σχέσεις με τον κοινωνικό περίγυρο και να συμμετέχουν σε κοινωνικά δρώμενα. Για αυτό το αποτέλεσμα μπορεί να ευθύνονται πολλοί παράγοντες.

Αρχικά, είναι γνωστό ότι υπάρχει έλλειψη φροντίδας και ευαισθησίας απέναντι τους, η οποία δεν περιορίζεται μόνο στην κάλυψη των βιολογικών αναγκών αλλά και στην άποψη που διαμορφώνει κανείς για αυτά. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που θεωρούν ότι τα άτομα με αναπηρία είναι αδύνατο να θεωρηθούν ισότιμα με τους υπόλοιπους ανθρώπους επειδή είναι εξαρτώμενα, αδύναμα, «διαφορετικά». Οι απόψεις αυτές, οδηγούν τους ανάπηρους στην απομόνωση, στη μοναξιά και στη δυσκολία δημιουργίας σχέσεων. Η αρνητική στάση των ανθρώπων απέναντι στους ανάπηρους, στιγματίζει τους τελευταίους και επηρεάζει αρνητικά την εργασία, τις φιλικές σχέσεις και την εκπαίδευση τους. Ίσως αυτό που κάνει τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται με επιφυλακτικότητα απέναντι στους ανάπηρους δεν είναι μόνο η διαφορετική εμφάνιση. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι όροι που χρησιμοποιούνται και οι προσδοκίες που έχουμε από αυτά τα άτομα. Ο Foucault στον πρόλογο του έργου «Το κανονικό και το Παθολογικό» Georges Canguilhem έγραφε πως η *διαμόρφωση εννοιών είναι ένας τρόπος για να δούμε, όχι για να σκοτώσουμε τη ζωή*. Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των αναπήρων έχουν οι έννοιες που χρησιμοποιούμε για να νοηματοδοτήσουμε μια κατάσταση, καθώς η επιπόλαιη χρήση αυτών λειτουργεί αρνητικά στην εικόνα τους. Ωστόσο, σημαντική θέση έχει και η ηθική συνείδηση κάθε ανθρώπου και η αντίληψη που έχει διαμορφώσει αναφορικά με τη σωστή διαχείριση των πιο αδύναμων ατόμων.

Υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στους εξαρτημένους ανθρώπους και στους μη εξαρτημένους. Υπάρχουν στην πραγματικότητα ανεξάρτητοι άνθρωποι; Ίσως η εξάρτηση είναι μια κοινωνική κατασκευή που δημιουργεί την εντύπωση ότι ο άνθρωπος μπορεί να ζήσει ανεξάρτητος και αυτόνομος εφόσον δεν αντιμετωπίζει δυσκολίες στην διαβίωση. Σίγουρα ένας άνθρωπος που καλύπτει τις βιολογικές ανάγκες του είναι περισσότερο αυτόνομος σε σχέση με κάποιον που δεν μπορεί κάνει το ίδιο. Δεν πρέπει να παραληφθεί, ότι η ανεξαρτησία είναι μια έννοια που περιλαμβάνει τον ψυχολογικό και τον κοινωνικό παράγοντα. Πώς, όμως, μπορεί να δημιουργηθεί η εξάρτηση ως αρνητικό στοιχείο των αναπήρων; Αν αναλογιστεί κανείς τις δυσκολίες που δημιουργούν οι άνθρωποι που δεν έχουν

αναπηρία στους ανάπηρους με την επιφυλακτική στάση, το bullying, τη μη προσβασιμότητα και τη διακριτική συμπεριφορά, εύκολα θα συμπεράνει ότι η εξάρτηση είναι πολύ εύκολο, όχι μόνο να δημιουργηθεί αλλά και να κατακριθεί από τους ίδιους που την δημιουργούν. Τα ζητήματα αυτά έχουν ηθική βαρύτητα και χρειάζεται να διερευνηθούν, καθώς οι ανάπηροι βρίσκονται σε δυσμενή θέση ως παθητικοί δέκτες, «εξαρτώμενοι», που ζουν μια ζωή που άλλοι έχουν καθορίσει (Oliver,2009).

1. Η Ηθική της Φροντίδας

Η ηθική της φροντίδας (Ethics of Care) εμφανίστηκε ως μία εναλλακτική προσέγγιση ηθικής θεωρίας για να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των «αδύναμων» (Μαροπούλου, 2011). Οι παραδοσιακές ηθικές θεωρίες ανήκουν σε μια άλλη εποχή. Το care παραπέμπει σε μια μεγάλη ομάδα δραστηριοτήτων για την ανακούφιση των ευάλωτων ομάδων, όπως των ατόμων με αναπηρία. Κάνοντας μια αναδρομή, η ηθική της φροντίδας έχει τις ρίζες της στα συγγράμματα φεμινιστριών, όπως η Mary Wollstonecraft. Ξεκίνησε ως φεμινιστική θεωρία από την Carol Gilligan και τη Nel Noddings τη δεκαετία του 1980 και αποτελεί μια διαφορετική κατηγορία ηθικής θεωρίας από τις υπόλοιπες, τη «σχεσιακή ηθική». Διαφέρει από τις υπόλοιπες καθώς δεν υποστηρίζει το μοντέλο του ηθικού ανθρώπου που συνδέεται με χαρακτηριστικά όπως η ατομικότητα, η ανεξαρτησία, η αξιοπρέπεια. Όπως αναφέρεται στο βιβλίο της Driver, *η θεωρητικός της ηθικής της φροντίδας, βλέπει τη γενικευμένη προσέγγιση της λήψης ηθικών αποφάσεων και της αξιολόγησης πολύ απλοποιημένη για να μπορεί να αντιπροσωπεύει επακριβώς την ηθική πραγματικότητα* (Driver, 2010).

Η ηθική θεωρία, υποστηρίζει ότι υπάρχει ηθική σημαντικότητα στις σχέσεις και στις εξαρτήσεις, που περιλαμβάνει μία ανθρώπινη ζωή, και επιδιώκει να διατηρήσει τις σχέσεις με την προώθηση της ευημερίας αυτών που δίνουν και αυτών που λαμβάνουν τη φροντίδα σε ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων. Βασίζεται στο κίνητρο ότι πρέπει να φροντίζουμε αυτούς που είναι εξαρτημένοι και ευάλωτοι. Η ηθική αυτή θεωρία δεν ταυτίζεται με τη φεμινιστική ηθική αν και συνδέεται άμεσα με το φεμινιστικό κίνημα. Στην πραγματικότητα το ethics of care επεκτείνεται σε πολλούς κλάδους και σε ηθικά ζητήματα που αφορούν τα ζώα, το περιβάλλον, την εκπαίδευση, την βιοηθική (Internet Encyclopedia of Philosophy).

Η Kittay (2011) και η Held (2006) προτιμούν την ηθική της φροντίδας ως πρακτική και αξία παρά ως αρετή, γιατί έτσι κινδυνεύει να μην γίνει πράξη. Η Held (2006) αρνείται πως η φροντίδα είναι συμπόνια ή καλοσύνη διότι είναι προτιμότερο να τη λάβουμε υπ' όψιν ως μια κοινωνική σχέση, παρά ως περιγραφή μιας ατομικής διάθεσης (Internet Encyclopedia of Philosophy). Σύμφωνα με τη Noddings (1984) το care είναι μια επιβαρυντική ψυχολογική κατάσταση, είναι άγχος, φόβος συναισθήματα που προκαλούνται όταν κάποιος ενδιαφέρεται για το τι μπορεί να νιώθει, να επιθυμεί ή να σκέφτεται κάποιος άλλος. Όμως, πριν συνεχίσουμε, ας ορίσουμε τι ακριβώς είναι το care στην πραγματικότητα. Τι ακριβώς σημαίνει; Ένας από τους πιο γνωστούς ορισμούς της φροντίδας, είναι αυτός των Tronto και Fischer (1990: 40). Θεωρούν το care ως ένα είδος δραστηριότητας που περιλαμβάνει όλα όσα

κάνουμε για να διατηρήσουμε και να επιδιορθώσουμε τον κόσμο μας, έτσι ώστε να μπορέσουμε να ζήσουμε σε αυτόν όσο καλύτερα γίνεται. Αυτός ο κόσμος περιλαμβάνει εμάς, τα σώματα μας και το περιβάλλον.

Η Tronto δίνει ακόμη τέσσερα στοιχεία σαν στόχους του careethics. Το πρώτο στοιχείο είναι η προσοχή, δηλαδή να συνειδητοποιήσουμε την ανάγκη, το δεύτερο η ευθύνη, προθυμία να ανταποκριθεί κάποιος και να φροντίσει στην ανάγκη, το τρίτο η ικανότητα παροχής καλής και επιτυχημένης φροντίδας και τέλος η ανταπόκριση, η εξέταση της θέσης στην οποία βρίσκεται ο άλλος.

Η Kittay (2013) σε συνέντευξη της έχει υποστηρίξει ότι η ηθική της φροντίδας είναι μια ηθικά θεμελιωμένη μορφή σχέσης και αξίας. Ο ηθικός παράγοντας είναι η φροντίδα στον εαυτό, που

μπορεί να κοιτάζει πέρα από τις άμεσες ανάγκες και επιθυμίες και αναλαμβάνει τη φροντίδα του άλλου ως δική του. Η ηθική της φροντίδας βλέπει τη συναισθηματική σύνδεση μεταξύ ανθρώπων ως σημαντικότερη από το ενδιαφέρον στον ίδιο μας τον εαυτό. Είναι προσανατολισμένη προς τους άλλους αλλά είναι μια ηθική που καταλαβαίνει ότι η δική μας ευημερία δεν είναι ποτέ εντελώς ανεξάρτητη από την ευημερία του άλλου. Κατανοεί την ευθύνη να δεσμεύεται στη σύνδεση και κατανόηση των αναγκών και των επιθυμιών του άλλου.

Η Gilligan (1982), μαθήτρια του Kohlberg, αμφισβήτησε τον μέντορα της, δημιουργώντας μια διαφορετική κατεύθυνση στην θεωρία της ηθικής ανάπτυξης. Το γνωστό επιχείρημα του Kohlberg, ήταν πως η ηθική ανάπτυξη των κοριτσιών ήταν κατώτερη σε σχέση με αυτήν των αγοριών. Η Gilligan υποστήριξε πως η ηθική συνείδηση των γυναικών είναι διαφορετική αλλά και σίγουρα ισότιμη με αυτήν των αντρών, όμως καταπιέζεται από την παραδοσιακή αντρική δικαιοσύνη, που βασίζεται στην αυτονομία και ανεξαρτησία. Είναι σημαντικό να δώσουμε έμφαση στο γεγονός ότι η ανεξαρτησία, η λογική, η αυτονομία είναι τα βασικά στοιχεία που πρέπει να διαθέτει κάποιος. Η ίδια ανέδειξε τη φωνή των γυναικών, την εσωτερική τους ηθική συνείδηση, η οποία καταπιέζεται, σβήνει και οι ίδιες βιώνουν την εξάρθρωση του εαυτού, του νου και του σώματος, κάτι που μπορεί να επιβεβαιωθεί και από τις διατροφικές διαταραχές, τη χαμηλή φιλοδοξία, τη προσέγγιση της ηγεσίας και τις σεξουαλικές επιλογές που επιτρέπουν στον εαυτό τους.

Πολύ σημαντική στο careethics είναι η θέση της Noddings (1984), η οποία ανέπτυξε την ιδέα της φροντίδας και την εφάρμοσε στην εκπαίδευση δίνοντας σε αυτήν ηθικό χαρακτήρα. Ξεκινώντας από μια μητρική προοπτική, κατανόησε τις σχέσεις φροντίδας ως απαραίτητες για την ανθρώπινη ύπαρξη και συνείδηση. Προσδιόρισε δύο μέρη σε μια σχέση φροντίδας: «αυτός που προσφέρει φροντίδα» και «αυτός που δέχεται τη φροντίδα». Το σίγουρο είναι για τη Noddings ότι και τα δύο μέρη οφείλουν να ανταποκριθούν και να φροντίσουν με αμοιβαίο τρόπο, όμως όχι με τον ίδιο (Internet Encyclopedia of Philosophy).

1.1 Η διαφορετική ηθική σκέψη των γυναικών

Η Gilligan (1982) μέσα από το έργο της «InaDifferentVoice» προσπάθησε να υπερασπιστεί τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονται τα κορίτσια για την ηθική και να ξεκαθαρίσει πως η σκέψη των γυναικών δεν είναι κατώτερη από την «κανονιστική» των ανδρών (Driver, 2010). Όπως έχει και η ίδια αναφέρει σε συνέντευξη της, το πρόβλημα δεν βρίσκεται στον τρόπο σκέψης της γυναίκας αλλά στον τρόπο ερμηνείας αυτής της σκέψης. Κάποια χαρακτηριστικά όπως η ενσυναίσθηση, η φροντίδα, η κατανόηση και η συναισθηματική νοημοσύνη χαρακτηρίζονταν ως γυναικεία διαίσθηση. Στην πραγματικότητα, όμως, είναι ανθρώπινες δυνάμεις, θέλοντας να υποστηρίξει πως αυτή η διαφορετική φωνή, για την οποία έγραψε το έργο της, δεν είναι τόσο διαφορετική πια, όσο ανθρώπινη (Gilligan, 2012).

Αυτό που διέκρινε ο Piaget (1932) ήταν πιο ελεύθερη σκέψη στα κορίτσια σχετικά με την ηθική, υποστηρίζοντας ότι η αίσθηση της ηθικής ήταν λιγότερο ανεπτυγμένη. Ο Kohlberg (1958) χρησιμοποίησε μόνο άντρες στην έρευνα του με δεδομένο ότι η διαδικασία λήψης ηθικών αποφάσεων βασίζεται στη δικαιοσύνη και τη λογική και εφαρμόζοντας γενίκευση στα αποτελέσματα και στα δύο φύλα κατέληξε στο ότι οι γυναίκες φτάνουν σε χαμηλότερα επίπεδα ηθικής σκέψης (Αλεξιάδου, 2018: 139). Όμως, γιατί η υπακοή σε προκαθορισμένους κανόνες να αποτελεί τον απόλυτο οδηγό ηθικής συμπεριφοράς και όχι η φροντίδα που τις περισσότερες φορές προσφέρει μια γυναίκα, χωρίς όμως να αποκλείονται και άντρες από αυτό; Σίγουρα μία γενίκευση όσον αφορά το φύλο σε σχέση με την ηθική συμπεριφορά είναι επικίνδυνη.

Η Gilligan (2012) σε συνέντευξη της ανέφερε πως κάποτε συζητώντας με τους μαθητές της για ηθικά διλήμματα επιχείρησε να μιλήσει σε σχέση με τον πόλεμο στο Βιετνάμ, καθώς τότε βρισκόταν σε εξέλιξη. Αυτό που την εξέπληξε ήταν ότι οι μαθητές της δεν ήθελαν να μιλήσουν για αυτόν τον πόλεμο, κυρίως οι άντρες. Κατάλαβε πως ο λόγος που απέφευγαν το συγκεκριμένο θέμα, δεν ήταν μόνο γιατί οι αποφάσεις, που θα έπαιρναν σχετικά με τον πόλεμο, θα βασίζονταν σε προκαθορισμένους κανόνες του δικαίου αλλά για το πώς αυτές οι αποφάσεις θα επηρέαζαν ανθρώπους που αγαπούσαν και νοιάζονταν. Οι ίδιοι γνώριζαν ότι για να νοιάζεσαι και να αγαπάς χρειάζεται στην ουσία να αναλογίζεσαι, όπως μία γυναίκα, όμως δεν ήθελαν να το παραδεχτούν. Επομένως, όλες αυτές οι θεωρίες που ήθελαν τους άντρες να σκέφτονται με συγκεκριμένο τρόπο για να είναι ηθικά ώριμοι δεν αντανάκλυσαν καν τη ζωή των αντρών. Βέβαια, όλη αυτή η στάση τους εμφανίστηκε αφού είχαν διατυπωθεί γυναικείες απόψεις επί του θέματος. Η στάση της Gilligan σχετικά με τα φύλα και την προκαθορισμένη ηθική συμπεριφορά που τους έχει αποδοθεί είναι αρνητική, καθώς θεωρεί πως ούτε οι θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί για τις γυναίκες αντανάκλυν τη ζωή των γυναικών. Όπως εξηγεί και η ίδια, αυτός είναι ο λόγος που το βιβλίο της δεν ονομάστηκε «Γυναικεία Φωνή» αλλά «Διαφορετική Φωνή».

Τα στερεότυπα δημιουργούν μία αντίληψη για την ενήλικη ζωή, η οποία δεν έχει ισορροπία. Ευνοεί τον διαχωρισμό του εαυτού από τους άλλους, οδηγώντας προς μια αυτόνομη ζωή παράπρος την αλληλοεξάρτηση της αγάπης και της φροντίδας. Αυτό που έκανε τις γυναίκες να θεωρούνται «ελλατωματικές» στην ηθική ανάπτυξη ήταν η «καλοσύνη», όπως αναφέρει η Gilligan (1982), η φροντίδα, η ευαισθησία. Η ίδια κατέληξε στην ύπαρξη τριών

σταδίων της ηθικής της φροντίδας, όπως θα αναπτυχθούν παρακάτω.

Στο πρώτο στάδιο, το άτομο προσανατολίζεται στην ατομική επιβίωση του ενώ στη συνέχεια αντιλαμβάνεται ότι η συμπεριφορά του είναι εγωιστική. Σε εκείνο το σημείο γίνεται η πρώτη μετάβαση από τον εγωισμό στην ευθύνη για τους άλλους, καθώς το άτομο έρχεται σε επαφή και συνδέεται με τους άλλους. Στο δεύτερο στάδιο, το άτομο αντιλαμβάνεται πως η αυτοθυσία είναι και η καλοσύνη προς τους άλλους. Η δεύτερη μεταφορά αρχίζει με την αναθεώρηση των σχέσεων μεταξύ του εαυτού και των άλλων καθώς αρχίζει να διερευνά τη λογική της αυτοθυσίας και της φροντίδας προς τους άλλους. Εδώ ίσως επέρχεται σύγχυση καθώς πρέπει να επιλέξει ανάμεσα στη φροντίδα του εαυτού και την ευθύνη για την φροντίδα των άλλων. Η σύγκρουση που προέρχεται από αυτή τη σύγχυση, βοηθά το άτομο να περάσει στο τρίτο στάδιο κατά το οποίο έχει ως στόχο να μην κάνει κακό στους άλλους αποκτώντας με άλλα λόγια την αρχή της μη βίας (Gilligan, 1982).

1.2 Η Φροντίδα ως μέσο για την Αξιοπρέπεια του Ανθρώπου

Σύμφωνα με την Kittay (2011), η φροντίδα είναι μια διαδικασία απαραίτητη για να υπάρχει αξιοπρέπεια στη ζωή. Η ικανότητα του ανθρώπου να προσφέρει και να λαμβάνει φροντίδα είναι πηγή αξιοπρέπειας, η οποία δεν είναι λιγότερο σημαντική από την ικανότητα της λογικής σκέψης. Η φροντίδα μπορεί να κατανοηθεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

- i. Η φροντίδα ως έργο είναι η «συντήρηση» των άλλων και του εαυτού μας σε μία κατάσταση ανάγκης. Απαιτεί ικανότητες και από αυτόν που φροντίζει και από αυτόν που δέχεται τη φροντίδα.
- ii. Η φροντίδα ως στάση υποδηλώνει έναν θετικό συναισθηματικό δεσμό και επένδυση στην ευημερία του άλλου. Υπάρχει το ενδεχόμενο το έργο της φροντίδας να πραγματοποιηθεί χωρίς την κατάλληλη διάθεση για συνεισφορά. Χωρίς, λοιπόν, τη διάθεση φροντίδας, την ανοιχτή ανταπόκριση και τη γνήσια αναγνώριση δεν υπάρχει πραγματική φροντίδα.
- iii. Η φροντίδα ως αρετή είναι μια διάθεση που εκδηλώνεται στη συμπεριφορά φροντίδας, κατά την οποία δεν ενδιαφερόμαστε για τη δική μας ζωή μόνο αλλά και για τη ζωή και φροντίδα αυτού που έχει ανάγκη.

Τα χαρακτηριστικά του careethics, τα οποία κάνουν τη θεωρία να διαφέρει από τις υπόλοιπες είναι ότι το ηθικό υποκείμενο συγκροτεί έναν σχεσιακό εαυτό, ο οποίος συνίσταται εν μέρει από τις σχέσεις, οι οποίες είναι σημαντικές για την ταυτότητα του ατόμου. Ακόμη, οι ηθικές σχέσεις συνάπτονται, όχι μόνο μεταξύ ίσων αλλά και μεταξύ ανθρώπων και σχέσεων που δεν έχουν επιλέξει τη σχέση στην οποία βρίσκονται, όπως για παράδειγμα η σχέση παιδιού και γονέων. Η πραγματική ηθική συζήτηση, απαιτεί τη συναισθηματική ανταπόκριση, ενσυναίσθηση και προσοχή. Αν και θεωρείται ότι το «ηθικό πεδίο» του careethics είναι περιορισμένο, συγκεκριμένα σε οικογενειακά ζητήματα, μπορεί να υπάρξει και σε τομείς που έχουν καταληφθεί από τη δικαιοσύνη, ιδιαίτερα σε σημεία που οι πρακτικές της δικαιοσύνης

είναι ανεπαρκείς στη λύση πολύπλοκων καταστάσεων. Τέλος, η ηθική βλάβη θεωρείται περισσότερο ως συνέπεια των αποτυχιών στην ευθύνη και την ανταπόκριση παρά ως ζήτημα παραβίασης των δικαιωμάτων. Η ηθική της φροντίδας στοχεύει σε μια ηθική συμπερίληψης και στην αποφυγή αποκοπής πολύτιμων σχέσεων (Kittay, 2011).

Κάποιοι ισχυρίζονται πως το careethics είναι μια ηθική της «σκλαβιάς». Η Kittay απαντά στο εξής ερώτημα: Πώς ένα άτομο που παρέχει φροντίδα σε άλλα άτομα και λειτουργεί σαν μέσο για την ανεξαρτησία τους θεωρείται ανεξάρτητο; Γενικότερα, θα ήταν προτιμότερο να αποδεχτούμε την εξάρτηση όλων των όντων στη ζωή και να αναπτύξουμε σχέσεις που είναι γνήσιες και χαρακτηρίζονται από σεβασμό. Ακόμη, είναι προτιμότερο να κατανοήσουμε τις σχέσεις φροντίδας ως γνήσιες σχέσεις που περιλαμβάνουν έργο, το οποίο οφείλεται στην αναγνώριση των αναγκών. Από αυτήν την άποψη, ο κόσμος θα έπρεπε να είναι δομημένος έτσι ώστε να εξυπηρετεί την αναπόφευκτη εξάρτηση μιας αξιοπρεπούς ζωής για αυτόν που φροντίζει και για αυτόν που δέχεται φροντίδα. Αν τοποθετούμε τον εαυτό μας μονίμως σε σχέση με τους γύρω, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η ευημερία μας είναι στενά συνδεδεμένη με τη φροντίδα και την ευημερία του άλλου. Η φροντίδα είναι η πραγματοποίηση αυτής της αντίληψης για τον εαυτό μας, όταν δίνουμε και λαμβάνουμε φροντίδα γενναιόδωρα (Kittay, 2011).

Η ελευθερία του ατόμου έρχεται μέσα από τις σχέσεις φροντίδας, όταν είναι γνήσιες σχέσεις ανταπόκρισης και μέριμνας γιατί δεν πρέπει κανείς να ξεχνά ότι πραγματική σχέση φροντίδας υπάρχει όταν αυτός που προσφέρει, λαμβάνει εξίσου συναισθηματική ανταπόκριση και ικανοποίηση.

1.3 Η Φροντίδα στην Εκπαίδευση

Το CareEthics, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, είναι μία ηθική θεωρία, που βασίζεται στη σχέση. Δηλαδή, η σκέψη μας ξεκινά με τη σχέση και όχι με το άτομο, καθώς η θεωρία, όπως και μια σχέση, απαιτεί δύο άτομα, αυτόν που δίνει φροντίδα και αυτόν που την λαμβάνει. Αν ο δεύτερος δεν αναγνωρίζει την ανταπόκριση του πρώτου, δεν υπάρχει σχέση φροντίδας. Ιδιαίτερα στην εκπαίδευση χρειάζεται να δοθεί έμφαση στον διάλογο και όχι τόσο στις αυστηρές εντολές (Noddings, 2017). Η ηθική εκπαίδευση από τη σκοπιά του careethics έχει τέσσερα βασικά στοιχεία: Μίμηση Προτύπου (Modeling), Διάλογο (Dialogue), Εφαρμογή (Practice), Επιβεβαίωση (Confirmation).

Μίμηση Προτύπου: Είναι πολύ σημαντικό στα περισσότερα συστήματα της ηθικής εκπαίδευσης. Στην ηθική της φροντίδας γίνεται προσπάθεια να μάθουν οι μαθητές να φροντίζουν και να νοιάζονται για τις σχέσεις τους. Όμως, αυτό δεν το πετυχαίνει κανείς λέγοντας απλά στους μαθητές ότι πρέπει να φροντίζουν αλλά δείχνει τον τρόπο δημιουργώντας σχέσεις φροντίδας (Noddings, 2017). Δεν μπορεί κανείς εύκολα να γνωρίζει πώς να φροντίσει τους μαθητές ως δάσκαλος αν ο ίδιος δεν έχει λάβει την φροντίδα από τους δικούς του δασκάλους. Για να υπάρξουν εκπαιδευτικοί που πραγματικά φροντίζουν, οι καθηγητές πρέπει να αναπτύσσουν σχέσεις φροντίδας με τους φοιτητές τους και να τους

δίνουν την ευκαιρία να δουλεύουν με ευαίσθητους και αφοσιωμένους δασκάλους στην πρακτική τους άσκηση. Επομένως, υπάρχει μια σχέση-ντόμινο για να φτάσει ένα παιδί να φροντίζει ένα άλλο παιδί που έχει ανάγκη. Είναι απαραίτητο η διδασκαλία της φροντίδας να συμπεριλαμβάνεται στην ακαδημαϊκή μόρφωση και να καταλήγει στα μικρά παιδιά όμως και το αντίθετο, δηλαδή να ξεκινάει από τα μικρά παιδιά και όσο αυτά μεγαλώνουν να μεταφέρεται και να εφαρμόζεται και σε άλλα περιβάλλοντα.

Διάλογος: Ο διάλογος δεν είναι μια απλή ομιλία ή συζήτηση, ούτε προφορική παρουσίαση ενός επιχειρήματος. Ο διάλογος είναι ανοιχτός και κανένα από τα μέρη του διαλόγου δεν γνωρίζει ποιο είναι το αποτέλεσμα ή η απόφαση. Ως γονείς και δάσκαλοι δεν πρέπει να ερχόμαστε σε διάλογο με τα παιδιά όταν γνωρίζουμε ότι η απόφαση μας έχει ήδη ληφθεί. Είναι μια απλή αναζήτηση για να κατανοήσει κανείς την ενσυναίσθηση και τον σεβασμό. Μπορεί να είναι παιγνιώδης ή σοβαρός, λογικός ή φανταστικός, όμως πάντα είναι μια έρευνα για κάτι που δεν έχει ακόμη αποφασιστεί από την αρχή (Noddings, 1992). Όπως έχει αναφέρει η Noddings σε συνέντευξη της, *ο διάλογος είναι πολύ στενά συνδεδεμένος με μια από τις κεντρικότερες ιδέες της ηθικής της φροντίδας και αυτή είναι η προσοχή. Όταν σκεφτόμαστε την προσοχή στην εκπαίδευση μας έρχεται στο μυαλό κατευθείαν η προσοχή του μαθητή στον δάσκαλο. Η προσοχή στη θεωρία της φροντίδας είναι μια προσοχή με ενσυναίσθηση και αυτό που πρέπει να κάνουμε είναι να αφήσουμε τον συνομιλητή να μας επηρεάσει. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που δεν μπορούν να το κάνουν αυτό. Είναι πολύ τρομακτικό για εκείνους* (Noddings, 2017). Ο γνήσιος διάλογος συμπεριλαμβάνει πολλά περισσότερα από μια απλή συζήτηση. Χρειάζεται να ακούει κανείς προσεκτικά, κάτι που βοηθά στην πραγματική επικοινωνία, σύνδεση και φροντίδα. Οι δάσκαλοι μέσα από τη συζήτηση δημιουργούν σημαντικές σχέσεις με τους μαθητές τους, κάτι που στην ηθική της φροντίδας είναι ίσως και ο κυριότερος στόχος.

Πρακτική: Οι υποψήφιοι εκπαιδευτικοί είναι απαραίτητο να έχουν την ευκαιρία να φροντίσουν μαθητές κατά τη διάρκεια των σπουδών τους. Αν δεν έχουν την ευκαιρία να δουλέψουν εξ αρχής με μαθητές και να λαμβάνουν αποφάσεις, που λαμβάνει σε καθημερινή βάση ένας δάσκαλος, τότε οι ευκαιρίες για τη δημιουργία εκπαιδευτικών, που φροντίζουν έμπρακτα τους μαθητές τους, είναι λίγες.

Επιβεβαίωση: Οι πράξεις φροντίδας των μαθητών πρέπει να επιβεβαιώνονται, να εγκρίνονται από τους δασκάλους. Μέσα από τον διάλογο, όντας σε μια διαδικασία προβληματισμού των ίδιων των δασκάλων με τους καθηγητές και μέντορές τους, κατασκευάζουν μαζί μια ηθική της φροντίδας. Ο διάλογος και ο προβληματισμός μπορούν να οδηγήσουν σε μια αμοιβαία επιβεβαίωση. Σύμφωνα με τη Noddings η επιβεβαίωση είναι η ενθάρρυνση του καλύτερου εαυτού στον άλλον. Όταν εγκρίνουμε κάποιον, διακρίνουμε έναν καλύτερο εαυτό και ενθαρρύνουμε την εξέλιξη του. Αυτό μπορούμε να το κάνουμε μόνο εάν γνωρίζουμε κάποιον πολύ καλά για να δούμε τι προσπαθεί να πετύχει (Noddings, 2017). Η επιβεβαίωση είναι η έγκριση της πλήρους συμμετοχής του ατόμου που προσφέρει φροντίδα σε μια μεγαλύτερη κοινότητα φροντίδας. Όταν οι δάσκαλοι ενισχύουν τις πράξεις φροντίδας των μαθητών τους, τους βοηθούν να αποκτήσουν συνείδηση του εαυτού τους ως ηθικές και σκεπτόμενες

προσωπικότητες που είναι ικανές να καλλιεργήσουν την ηθική της φροντίδας.

Σύμφωνα με τη Noddings, το σχολείο δεν πρέπει να παραιτηθεί από τη βασική του ευθύνη, να καλλιεργεί το πνεύμα των μαθητών. Οι μορφές που παίρνει η εκπαίδευση δεν πρέπει να θέτουν σε κίνδυνο το ηθικό ιδεώδες, καθώς αυτό θα σήμαινε ότι υπάρχει σύγχυση σε σχέση με τις προτεραιότητες που θέτουμε στο σχολείο, καθιστώντας πρωταρχικό ό,τι θα έπρεπε να είναι δευτερεύον (Diller, 1996: 89). Για την ηθική θεωρία της φροντίδας πρωταρχικός στόχος σε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα θα ήταν η συντήρηση και η ενίσχυση της φροντίδας, έτσι ώστε να βρίσκεται στο επίκεντρο της εκπαίδευσης, ως το πιο σημαντικό από οτιδήποτε άλλο.

Το CareEthics κινείται από μια σχεσιακή οντολογία, δεδομένου ότι κανείς δεν γεννιέται μόνος του από τη φύση αλλά γεννιέται μέσα στις σχέσεις από τις οποίες τροφοδοτείται, προς τη σχεσιακή ηθική. Το να βρίσκεται κανείς σε μία σχέση, αποτελεί μια εξάρτηση, η οποία δεν είναι απλώς φυσική αλλά είναι και ηθικά επιθυμητή. Ιδιαίτερη σημασία έχει η άποψη, ότι δεν γινόμαστε ηθικά ώριμοι καταφέροντας την ανεξαρτησία και την αυτονομία αλλά μάλλον συμμετέχοντας υπεύθυνα στις σχέσεις φροντίδας (Diller, 1996: 90).

2. Η αναγκαιότητα της Ηθικής Εκπαίδευσης.

Η εκπαίδευση είναι μια διαδικασία πολυετής που καθορίζει και πλάθει την προσωπικότητα του ανθρώπου. Το γεγονός ότι η εκπαίδευση έχει ίσως και τον κεντρικότερο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων καθιστά επιτακτική την ανάγκη ενσωμάτωσης της ηθικής στην εκπαίδευση. Η δημιουργία ηθικών ανθρώπων με κριτική σκέψη και διάθεση για να προσφέρουν είναι μια πραγματική ανάγκη πιο πολύ από άλλη φορά. Το γεγονός αυτό έρχεται να επιβεβαιώσει η μορφή που έχει σήμερα η εκπαίδευση, η οποία ενδιαφέρεται μόνο για την απόκτηση δεξιοτήτων και γνώσεων, ενώ τα προσόντα των σύγχρονων ατόμων τίθενται σε μία διαδικασία συνεχούς επαναξιολόγησης ή και απαξίωσης με βάση, πάντοτε, τις συνθήκες της αγοράς και της οικονομίας και όχι, φυσικά, το αίτημα για παιδευτική ολοκλήρωση (Καραβάκου, 2018: 155).

Ανατρέχοντας στα λεγόμενα του Gulcan (2014), κατανοούμε ότι χώρες, όπως η Τουρκία, δίνουν έμφαση σε μια ηθική που καθορίζεται φυσικά από τη θρησκεία, όμως και στην Ελλάδα, κυρίως παλαιότερα, η ηθική ήταν άμεσα συνδεδεμένη με το θρησκευτικό δόγμα. Είναι σίγουρο πια, ότι αυτού του είδους η ηθική δεν λειτούργησε και ούτε πρόκειται ποτέ να δημιουργήσει ηθικά πρότυπα διότι βασίζεται σε συγκεκριμένους κανόνες, δεν επιτρέπει καμία ευελιξία ή τροποποίηση στην τήρηση αυτών και φυσικά δεν αποδέχεται το δικαίωμα του ανθρώπου να επιλέγει τη δική του προσέγγιση στην ζωή. Άλλωστε, το *ορθό* ή το *εσφαλμένο* δεν καθορίζεται αναφορικά με κάποια εξουσία, θρησκευτική, πολιτική ή ηθική (Καλοκαιρινού, 2018: 176). Θα ωφελούσε πραγματικά η αποσαφήνιση αξιών και η λήψη ηθικών αποφάσεων από το σχολείο, το οποίο θα ενισχύει τους μαθητές να γίνουν έμπιστοι, αξιόπιστοι και δίκαιοι άνθρωποι (Gulcan, 2014).

Σύμφωνα με τους Gardelli, Alerby, Perssons (2014) υπάρχουν τρεις σημαντικοί λόγοι για τους οποίους θα έπρεπε οι ηθικές θεωρίες να διδάσκονται στα σχολεία. Ο πρώτος συνδέεται

με την κοινωνικοποίηση, το σχολείο δηλαδή έχει την υποχρέωση να βοηθά τους μαθητές να γίνουν καλοί πολίτες. Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με την ποιοτική ζωή. Το σχολείο έχει την υποχρέωση να βοηθήσει τους μαθητές να ζήσουν μια καλύτερη ζωή και να δημιουργήσει πολίτες που πράττουν με έναν ηθικά σωστό τρόπο. Ο τρίτος λόγος σχετίζεται με την ηθική ως μέσο για την καλύτερη επίδοση στα υπόλοιπα μαθήματα. Επομένως, σε όλα τα παραπάνω θα βοηθήσει η διδασκαλία της ηθικής κινητοποιώντας διαδικασίες για τη δημιουργία ηθικών ανθρώπων και πολιτών, στην ουσία, για την καλύτερη ζωή των ίδιων.

Σύμφωνα με τον Κουγέα (2004) *ο εκπαιδευτικός και το περιεχόμενο της παρεχόμενης παιδείας, δεν πρέπει να στοχεύει σε μία μόνο ηθική τάξη [...] η ηθική της εκπαίδευσης δεν μπορεί παρά να είναι έκφραση δημοκρατικής συνείδησης, που αναγνωρίζει και αποδέχεται το διαφορετικό. Με άλλα λόγια, η ηθική δεν επιβάλλεται και αν επιβάλλεται κάποιο είδος ηθικής, δεν σημαίνει ότι οι μαθητές λαμβάνουν και διαμορφώνουν στη συνέχεια τη δική τους εσωτερική ηθική συνείδηση. Αυτό παραπέμπει στη Noddings (2015:191), η οποία καταγράφει πως για να βγει ένα συμπέρασμα, απαραίτητο στοιχείο είναι η συζήτηση, η οποία είναι σημαντική για τη φροντίδα. Εάν κάτι είναι αποφασισμένο και προκαθορισμένο, για παράδειγμα από έναν γονιό ή δάσκαλο, δεν υπάρχει λόγος να διεξαχθεί συζήτηση. Αν ψάχνουν μαζί την αλήθεια, βασικό είναι να συζητούν και να ακούν προσεκτικά ο ένας τον άλλον.*

Αναφέρονται τα λόγια του Aydin από τον Gulcan (2014): *Βοηθείστε τους μαθητές σας να γίνουν πιο πολιτισμένοι άνθρωποι. Οι προσπάθειές σας, δεν πρέπει να δημιουργούν μορφωμένα τέρατα που θα καταλήξουν σε ψυχοπαθείς. Το διάβασμα, η γραφή και τα μαθηματικά είναι σημαντικά μόνο όταν βοηθούν τα παιδιά να γίνουν περισσότερο άνθρωποι. Ο στόχος της ηθικής εκπαίδευσης, χρειάζεται να είναι η δημιουργία ατόμων με ισχυρή κριτική σκέψη και δυναμική προσωπικότητα, που θα μπορέσουν να υποστηρίξουν τα άτομα που έχουν μεγαλύτερες ανάγκες.*

Υπάρχουν απόψεις που θέλουν τον ηθικό άνθρωπο ανέξαρτητο και αυτόνομο. Όμως, υπάρχουν στην πραγματικότητα αυτά τα χαρακτηριστικά; Κι αν υπάρχουν, γιατί καθιστούν έναν άνθρωπο ηθικό; Αν αποδεχθούμε τη λογική αυτήν, τότε άτομα που ανήκουν στις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες, που δεν είναι αυτόνομα ή ανεξάρτητα, είναι ανήθικα. Γιατί να αποτελεί σφάλμα η ανάγκη για βοήθεια από τον συνάνθρωπο; Γιατί η εξάρτηση να αποτελεί χαρακτηριστικό ντροπιαστικό ή κατώτερο από την αυτονομία;

Υπάρχει, βεβαίως, και η αντίθετη άποψη που θέλει όλους τους ανθρώπους να είναι εξαρτημένοι και πραγματικά είναι. Βέβαια, τα παραπάνω δικαιολογούνται, αν σκεφτούμε πως το εκπαιδευτικό σύστημα διαχωρίζει τους μαθητές σε ικανούς και ανίκανους και το έπαθλο είναι η βαθμολογική υπεροχή που καταλήγει σε κοινωνική υπεροχή. Άρα, ηθικός και καλός μαθητής, είναι αυτός που έχει υψηλό βαθμό, αμέτρητες δεξιότητες και γνώσεις, χωρίς να χρειάζεται να ενδιαφερθεί για κανέναν άλλον. Τον ενδιαφέρει ο εαυτός του γιατί ατομικά θα κερδίσει το έπαθλο και θα κατακτήσει την κοινωνική αποδοχή και μελλοντικά ίσως την οικονομική υπεροχή. Τέτοιους ανθρώπους δημιουργεί το εκπαιδευτικό μας σύστημα, όμως υπάρχει αμφιβολία σχετικά με τον ηθικό του χαρακτήρα. Αν λάβουμε ως δεδομένο ότι το

εκπαιδευτικό μας σύστημα δεν μπορεί να δημιουργήσει ηθικούς ανθρώπους, οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται και υπηρετούν αυτό το σύστημα, δεν είναι εύκολο να θεωρηθούν ηθικοί. Ιδιαίτερα, εάν διαχωρίζουν τους μαθητές με οποιονδήποτε κριτήριο, είτε λόγω αναπηρίας είτε λόγω γλώσσας, θρησκείας κλπ.

Ο εκπαιδευτικός που επιχειρεί βίαιη ανατροπή συστήματος αξιών που εστερνίζεται το σύνολο και εκμεταλλεζόμενος την εξουσία και την επιρροή του πάνω στους μαθητές, επιβάλλει τις δικές του ατομικές αρχές, πρέπει να οριστεί ανήθικος [...] η έλλειψη ηθικής στην εκπαίδευση εκδηλώνεται όταν ο εκπαιδευτικός αρνείται την κοινωνική του αποστολή, δηλαδή την προετοιμασία των μαθητών να ενταχθούν στην κοινωνία. Η προετοιμασία αυτή αφορά την καλλιέργεια δεξιοτήτων στο πεδίο της γνώσης, τη συμπεριφορά και την αξιοπρέπεια (Κουγέας, 2004).

Ηθική εκπαίδευση νοείται αυτή που δεν αποκλείει κανέναν από την εκπαιδευτική πράξη, αποδέχεται το διαφορετικό και βοηθά τους μαθητές να σκέφτονται και να πράττουν με δημοκρατική συνείδηση (Κουγέας, 2004). Κάθε παιδί πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μοναδικό, με σεβασμό στην προσωπικότητα και στις ικανότητες του. Η έλλειψη ηθικής στο εκπαιδευτικό σύστημα διακρίνεται και από την έλλειψη ηθικής των εκπαιδευτικών όταν δεν σέβονται και δεν υπολογίζουν την προσωπικότητα του μαθητή αλλά τον αμφισβητούν, γιατί δεν ακολουθεί τις εντολές του είτε στη μάθηση είτε στις αξίες. Όμως, ο εκπαιδευτικός αποτελεί «προϊόν» του συστήματος όταν, για παράδειγμα, καλείται να διδάξει ένα πρόγραμμα σε όλους τους μαθητές, στον ίδιο χρόνο, την στιγμή που στα γενικά σχολεία σήμερα αυτό που μπορεί να διακρίνει ο καθένας είναι μια τεράστια ανομοιογένεια διότι συμπεριλαμβάνονται παιδιά με αναπηρία, με μαθησιακές δυσκολίες και παιδιά από άλλες χώρες που παλεύουν να ενσωματωθούν κοινωνικά. Η ηθική δεν σημαίνει μόνο σεβασμό στο πώς θα μιλήσουμε σε ένα τέτοιο παιδί αλλά και πώς θα το διαχειριστούμε πρακτικά. Ουσιαστικά, σημαίνει να παλεύει ο εκπαιδευτικός να ενώσει τα διαφορετικά «μέρη» της τάξης, σημαίνει να σβήνει ό,τι μπορεί να χωρίζει τα παιδιά μεταξύ τους και όχι να συνωμοτεί με τους μαθητές που πληρούν τα κριτήρια του και είναι πιστά σε ό,τι αυτός θεωρεί ηθικό. Υπάρχουν παιδιά που δεν κοινωνικοποιούνται και δεν γίνονται κομμάτι μιας ομάδας και στην πραγματικότητα αυτό δεν ταιριάζει σε ένα δημοκρατικό σχολείο. Φυσικά η στάση αυτή της εκπαίδευσης γενικότερα προκαλεί αρνητικά αποτελέσματα στην προσωπικότητα των παιδιών. Είναι αυτό που ο Συκάς (2017) αναφέρει, *η πιο ανησυχητική συνέπεια του ελλιπούς ηθικού προβληματισμού είναι αυτό που ο Sprod (2001) ονομάζει ηθική αδιαφορία, το γεγονός δηλαδή ότι οι μαθητές ενδέχεται να πιστέψουν ότι οι ηθικές κρίσεις και επιλογές και ευρύτερα η συγκρότηση μιας ηθικής ταυτότητας δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία ή κατά τον Wringer (2006), η επιθυμία να πράξουν το ηθικά ορθό δεν τίθεται καν ως ζήτημα.*

Υπάρχουν τρεις προσεγγίσεις σχετικά με την ηθική εκπαίδευση. Η πρώτη είναι τα *περιγραφικά στοιχεία* (thedescriptivefacts). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η εκπαίδευση θα έπρεπε να εστιάσει στην εκμάθηση κοινωνικών παραγόντων σχετικών με την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων και τους παράγοντες σχετικά με το πώς σκέφτονται οι άνθρωποι για την ηθική. Για παράδειγμα, θα ήταν ωφέλιμο οι μαθητές να ερωτηθούν και να ρωτήσουν

οι ίδιοι άλλους ανθρώπους για τις απόψεις τους για ηθικά ζητήματα, όπως η συμπεριφορά απέναντι στα ζώα και στο περιβάλλον. Ακόμη, η διερεύνηση απόψεων σχετικά με την αναπηρία και τη διαχείριση ατόμων που χρειάζονται περισσότερη φροντίδα και προσοχή. Η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κοινωνιολογική ή περιγραφική προσέγγιση της ηθικής.

Τη δεύτερη προσέγγιση αποτελεί η *ηθική ενθάρρυνση* (moral fostering approach). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο στόχος του σχολείου είναι να καλλιεργήσει στους μαθητές κάποιες προκαθορισμένες ουσιαστικές αξίες. Σε αυτήν την προσέγγιση επικρατούν οι παρακάτω φράσεις «το σχολείο έχει την υποχρέωση να καλλιεργεί στα παιδιά βασικές αξίες», «το σχολείο πρέπει να διδάσκει τι είναι σωστό και τι είναι λάθος», «το σχολείο πρέπει να καλλιεργεί στους μαθητές αξίες, όπως η φροντίδα ή ο σεβασμός στους άλλους ανθρώπους». Στο άρθρο των Gardelli, Alerby&Persson (2014) υποστηρίζεται πως είναι προτιμότερη η χρήση του όρου «ενθάρρυνση». Και αυτό ακούγεται καλύτερο από μια απλή επιβολή όρων και κανόνων. Φυσικά, αυτή η προσέγγιση θυμίζει τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη σχετικά με την εκπαίδευση, η οποία χρειάζεται να δημιουργεί ηθικούς ανθρώπους, που δεν νοιάζονται μόνο για τον εαυτό τους αλλά για το σύνολο των ανθρώπων και το κοινό καλό.

Η τρίτη προσέγγιση σχετίζεται με τη *φιλοσοφική ηθική* (thePhilosophicalEthics). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση το σχολείο πρέπει να ωθήσει τους μαθητές να αναλογίζονται σχετικά με ηθικά ζητήματα και να είναι ικανοί να σκέφτονται κριτικά. Ο στόχος είναι να έχουν οι μαθητές την ικανότητα να ασκούν κριτική στις ηθικές απόψεις, να εκφέρουν επιχειρήματα, να διακρίνουν ποια πράξη είναι σωστή και ποια λάθος και όχι να μαθαίνουν προκαθορισμένες απόψεις. Η ηθική εκπαίδευση είναι απαραίτητη και μπορεί να βοηθήσει τους νέους να ανακαλύψουν τον καλύτερο εαυτό τους λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι ο ηθικός στοχασμός και κατ’ επέκταση η ηθική συμπεριφορά δεν είναι έμφυτη. *Εάν δεν εκπαιδύσουμε ηθικά πρώτα τους νέους και μετά τους ενήλικες, θα γινόμαστε δυστυχώς όλο και πιο συχνά μάρτυρες θλιβερών και αποτρόπαιων θηριωδιών* (Καλοκαιρινού, 2018: 173).

3. Μέθοδος

Η έρευνα με τίτλο «Οι απόψεις των Ειδικών Παιδαγωγών σχετικά με τη συμπεριληπτική εκπαίδευση» είχε ως σκοπό τη διερεύνηση και την καταγραφή των απόψεων των Ειδικών Παιδαγωγών της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με τη συμπερίληψη των μαθητών με αναπηρία και ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες στα γενικά σχολεία καθώς και των στάσεων τους απέναντι στην ηθική.

Βασίστηκε στις αρχές της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας (qualitative research), η οποία κατανοεί σε βάθος τις κοινωνικές σχέσεις (Owe, 2017). Η μέθοδος του ερευνητικού σχεδιασμού και της συλλογής δεδομένων ήταν η συνέντευξη με ημιδομημένη μορφή (semi-structured interviews). Η συνέντευξη θεωρείται ίσως το χρησιμότερο εργαλείο για μια διερεύνηση σε βάθος των πεποιθήσεων και των απόψεων των ατόμων και αποτελεί πλούσια πηγή χρήσιμων λεπτομερειών.

Η ερευνήτρια ήρθε σε επαφή με 10 Ειδικούς Παιδαγωγούς. Τα κριτήρια που έπρεπε να πληρούν οι εκπαιδευτικοί ήταν: α) να είναι απόφοιτοι του τμήματος Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας είτε του τμήματος Ειδικής Αγωγής του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας β) να είναι ενεργοί εκπαιδευτικοί (αναπληρωτές/μόνιμοι) σε ειδικά σχολεία, τμήματα ένταξης ή ως παράλληλη στήριξη σε γενικό σχολείο γ) να έχουν εργαστεί και στις 3 παραπάνω δομές Ειδικής Αγωγής στην Ελλάδα.

Το δείγμα αποτελείται από 10 άτομα, 7 γυναίκες και 3 άντρες. Η προϋπηρεσία των συνεντευξιαζόμενων είναι από 2 έως 25 χρόνια και ο μέσος όρος είναι 7,5 έτη. Κάθε συνέντευξη διήρκεσε περίπου 40 λεπτά. Η έρευνα διεξήχθη στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλονίκης καθώς αποτελεί μία από τις πιο παραγκωνισμένες περιοχές της Β. Ελλάδας.

4. Ερευνητικά Δεδομένα

Είναι ευρέως αποδεκτό, ότι η ηθική εκπαίδευση είναι αναγκαία και θα συνέβαλε καθοριστικά στη σωστή κοινωνική ανάπτυξη των μαθητών, ιδιαίτερα στην ώριμη αντιμετώπιση προς το αδύναμο άτομο. Ο 2ος άξονας του ερωτηματολογίου της παρούσας έρευνας ενδιαφέρεται για τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την ηθική γενικά και έπειτα με την ηθική εκπαίδευση. Παρατίθενται ορισμένα αποσπάσματα λόγου χωρισμένα σε θεματικές ενότητες.

1) Ο ορισμός της Ηθικής

«αξιοπρέπεια»

A1 (Γυναίκα, βασικό πτυχίο, Προϋπηρεσία 5 έτη) «Ό,τι έχει να κάνει με την αξιοπρέπεια, τη δικαιοσύνη με το πώς να είναι σωστός πολίτης έξω στην κοινωνία.»

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτέλεσε το γεγονός ότι κάποιοι εκπαιδευτικοί δεν είχαν σκεφτεί ποτέ τισμαίνει ο όρος «ηθική», γι' αυτό μάλιστα την χαρακτήρισαν «δύσκολη» και έως έναν βαθμό «γενική» ερώτηση. Αξιοσημείωτος είναι ο παραλληλισμός της «ηθικής» με την «αλήθεια» που έχει κάποιος μέσα του.

«αλήθεια»

A9 (Γυναίκα, Μεταπτυχιακό, 2 έτη προϋπηρεσίας) «Η ηθική για μένα κυρίως έχει να κάνει με την αλήθεια. Την αλήθεια δηλαδή του κάθε ανθρώπου. Επίσης όμως έχει να κάνει και με την συμπεριφορά του να μη μου κάνει ο άλλος αυτά που δεν θα ήθελε να του κάνω πρέπει δηλαδή να πορεύεται ο κάθε άνθρωπος με αυτή τη λογική.»

Η αυτογνωσία είναι απαραίτητο χαρακτηριστικό του ηθικού ανθρώπου και πράγματι τον βοηθά να εντοπίσει τον τρόπο να λειτουργεί και να αντιμετωπίζει τους γύρω του. Αυτό αποτελεί μια γνώμη ορθή, αν αναλογιστεί κανείς πως ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν έχει καμία αυτογνωσία αφού θεωρεί πως είναι ανώτερο, ισχυρότερο ή ανεξάρτητο από άλλα μέρη και επιπόλαια χωρίς να το επεξεργαστεί περαιτέρω, το επιδεικνύει.

«αίσθηση φροντίδας»

A6 (Γυναίκα, βασικό πτυχίο, 15 έτη προϋπηρεσίας) «Θεωρώ ότι ηθική πρόκειται για έναν εσωτερικό κανονισμό που έχει ο κάθε άνθρωπος και συσχετίζεται τόσο με την αίσθηση αγάπης και φροντίδας που θέλει να δείξει προς πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.»

Για δύο εκπαιδευτικούς ο άνθρωπος δεν φτάνει να μην προξενεί κακό στους γύρω αλλά είναι χρέος του να προσφέρει φροντίδα και αγάπη. Η αλληλεγγύη χρειάζεται περισσότερο από ποτέ απέναντι στον αδύναμο και σε αυτόν που έχει πραγματική ανάγκη από προσοχή. Έμφαση δίνεται και στην ενσυναίσθηση η οποία κατά τη γνώμη των εκπαιδευτικών αποτελεί ισχυρό κίνητρο για τον άνθρωπο να προσφέρει, να κατανοεί σε βάθος τη δύσκολη θέση του άλλου και να αγωνίζεται για να την αλλάξει.

2) Ο ορισμός της Ηθικής Εκπαίδευσης

Η επόμενη ερώτηση με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι εκπαιδευτικοί ήταν

«Πώς ορίζετε την ηθική εκπαίδευση;»

«βιωματικές δραστηριότητες»

A3 (Γυναίκα, μεταπτυχιακό, 25 έτη προϋπηρεσία) «Είναι η καλλιέργεια σεβασμού, δημοκρατίας, διαλόγου, ισότητας στα παιδιά μέσα από βιωματικές καταστάσεις. Ο ίδιος ο δάσκαλος να είναι πρότυπο ηθικής απέναντι στα παιδιά, πρέπει να είναι δημοκρατικός. Επίσης, η ηθική εκπαίδευση θα έπρεπε να υπάρχει σε όλες τις ώρες, στο διάλειμμα, στο μάθημα ακόμη και στα προγράμματα που οργανώνουμε.»

Σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών αυτή μπορεί να είναι η μετάδοση κάποιων αξιών στα παιδιά, η συστηματική τοποθέτησή τους σε ηθικά διλήμματα, η προσπάθεια να μάθουν να αποδέχονται το διαφορετικό αλλά και η αυθόρμητη καθημερινή συμβίωση. Η ηθική εκπαίδευση είναι οι αξίες που μεταλαμπαδεύουν στα παιδιά οι εκπαιδευτικοί, έτσι ώστε να αντιμετωπίζουν με σεβασμό τους άλλους και να είναι δημοκρατικοί πολίτες. Ένα μέρος της ηθικής εκπαίδευσης σίγουρα είναι η ευαισθητοποίηση των παιδιών για τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη από περισσότερη φροντίδα. Συνήθως τα παιδιά επιτίθενται, αντιδρούν στο αδύναμο και καμιά φορά το υποβάλλουν σε δοκιμασίες. Αν, όμως, από μικρή ηλικία μαθαίνουν πως να φροντίζουν ένα άτομο που είναι πιο ευάλωτο από τα υπόλοιπα ίσως να περιορίζονταν αρκετά φαινόμενα όπως το bullying.

«ενίσχυση της αλληλεγγύης»

A7 (Αντρας, βασικό πτυχίο, 3 έτη προϋπηρεσίας) «Για μένα ηθική εκπαίδευση είναι μία εκπαίδευση η οποία θα εμψυχήσει στους μαθητές ή θα προσπαθήσει τουλάχιστον, αξίες, όπως το να αποδέχονται το διαφορετικό αφού μιλάμε και για την ειδική εκπαίδευση, να βοηθάω, να φροντίζω να μην κατακρίνω. Μία εκπαίδευση που θα ενισχύει τον αλτρουισμό, την αλληλεγγύη, την σκέψη για τον συνάνθρωπό μου.»

Παρατηρείται πως οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί συνέδεσαν την ηθική εκπαίδευση ως προσπάθεια τελικά να μεταδώσουν τη φροντίδα και την ευαισθησία στους μαθητές για να υπερασπίζονται όσους έχουν ανάγκη ενώ αρκετοί τόνισαν πως δεν είχαν ακούσει ποτέ την

ηθική θεωρία της φροντίδας. Κάποιοι εκπαιδευτικοί ανέφεραν πως ηθική εκπαίδευση υπάρχει όταν θέτουμε τα παιδιά σε «δοκιμασίες» σκέψεων δηλαδή σε «ηθικά διλήμματα» μέσα από τα οποία αυτοαξιολογούνται, καλλιεργούν την κριτική σκέψη και στο τέλος δημιουργούν την δική τους ηθική στάση.

5. Αποτελέσματα - Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα σκοπός ήταν να αναδειχθούν οι απόψεις των Ειδικών Παιδαγωγών σχετικά με την ηθική και κατά πόσο η εισαγωγή της ηθικής εκπαίδευσης στα σχολεία είναι αναγκαία για καλύτερη αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρία.

Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί στην προσπάθεια τους να ορίσουν την ηθική, δυσκολεύτηκαν. Η πλειοψηφία όρισε την ηθική ως «δικαιοσύνη», «σεβασμό» ή ως την καλή συμπεριφορά στους συνανθρώπους μας. Μικρότερο μέρος υποστήριξε πως η ηθική δεν σημαίνει μόνο να μην προκαλεί κανείς κακό στους άλλους αλλά πρέπει να μεριμνά για αυτούς, να έχει την ενσυναίσθηση. Ένα μέρος του δείγματος απάντησε πως ηθική σημαίνει να είναι κανείς ειλικρινής με τον εαυτό του για να είναι σωστός στους γύρω του. Τέλος, για ένα μέρος των εκπαιδευτικών ηθική είναι ένα σύνολο στάσεων και αρχών που έχουν ως στόχο την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων.

Σχετικά με την ηθική εκπαίδευση ένα μέρος των συμμετεχόντων αποκρίθηκε πως είναι η καλλιέργεια αξιών, όπως ο σεβασμός, η ισότητα, η ενσυναίσθηση. Όπως αναφέρεται και από τη Noddings η εκπαίδευση είναι *προγραμματισμένες ή απρογραμματίστες συναντήσεις που προωθούν την ανάπτυξη μέσω της απόκτησης γνώσεων, δεξιοτήτων, κατανόησης και εκτίμησης* (Noddings 2002:283).

Αρκετοί ψυχολόγοι δίνουν έμφαση στην ενσυναίσθηση υποστηρίζοντας πως χρειάζεται να ενθαρρύνουμε τα παιδιά για να μάθουν να διαβάζουν και να ανταποκρίνονται στα συναισθήματα των άλλων. Κάποιοι αντιλαμβάνονται την ηθική εκπαίδευση ως την προσπάθεια που θα έχει στόχο όλα τα παιδιά να αποδέχονται το διαφορετικό και να λειτουργούν συνεργατικά. Μικρότερο ποσοστό του δείγματος την παρομοιάζει με τη συστηματική εισαγωγή του παιδιού σε ηθικά διλήμματα και σε καταστάσεις με σκοπό να εξεταστεί η στάση που ακολουθεί το παιδί, να γίνει συζήτηση και να ακολουθήσει αυτοαξιολόγηση του. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η πλειοψηφία του δείγματος αντιλαμβάνεται τον ηθικό άνθρωπο και εκπαιδευτικό ως αυτόν που αποτελεί ηθικό πρότυπο φροντίδας και αλληλεγγύης που σέβεται το διαφορετικό και καλλιεργεί την ενσυναίσθηση όχι σαν προαιρετικό αλλά ως αναγκαίο χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Τα ευρήματα τα παρούσας έρευνας δεν μπορούν να γενικευθούν με σκοπό να προκύψουν τελεσίδικες θεωρητικές κατασκευές καθώς η έρευνα διεξήχθη σε ένα μικρό μέρος του πληθυσμού των Ειδικών Παιδαγωγών. Η υιοθέτηση και αποδοχή των αποτελεσμάτων χρήζει ιδιαίτερης προσοχής.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αλεξιάδου, Ε. (2018). *Η Φιλοσοφία του φεμινισμού και η κριτική της στις παραδοσιακές θεωρίες της δια βίου μάθησης* στο Καραβάκου, Β. (2018). *Η Φιλοσοφία ως διάσταση και προοπτική στη δια βίου μάθηση*. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Beckman, L. (2009). *The Frontiers of Democracy: The Right to Vote and its Limits*. UK: Palgrave Macmillan.
- Δεδουσόπουλος, Α., Κουτρούκης, Θ. (2011). *Η διεύρυνση του τομέα των πηρεσιών*. ΑΘΗΝΑ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ Κριτική.
- Diller, A. (1996). *The Gender Question in Education*. Boulder, CO: Westview Press.
- Driver, J. (2010). *Ηθική Φιλοσοφία*. (Ν. Μαρκόπουλος, μετάφρ.) ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: University Studio Press.
- Fisher, B. Tronto, J. (1990). *Toward a Feminist Theory of Caring*. *Circles of Care*, 36-54. New York: SUNY Press. Ανακτήθηκε Μάρτιο, 2018 από shorturl.at/dhlu1
- Fitch, E., F. (2009). *Moral Philosophy, Disability, and Inclusive Education*. *Philosophical Studies in Education*, Vol 40, 167-177. Ανακτήθηκε Μάρτιο, 2018 από <https://eric.ed.gov/?id=EJ864319>
- Gardelli, V., Alerby, E. & Persson, A. (2014). *Why philosophical ethics in school: implications for education in technology and in general*. *Ethics and Education*, Vol 9 (No 1), 16-28. Routledge: Taylor and Francis Group. Ανακτήθηκε Μάρτιο, 2018 από <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:983559/FULLTEXT01.pdf>
- Georges, C. (2007). *Το Κανονικό και το Παθολογικό*. (Γ. Φουρτούνης, μετάφρ.) ΑΘΗΝΑ: Εκδόσεις Νήσος.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gilligan, C., *Women and Moral Development*,
https://www.youtube.com/watch?v=2W_9MozRoKE
- Gülcan, N., Y. (2014). *Discussing the Importance of Teaching Ethics in Education*. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Vol 174, 2622-2625. Ανακτήθηκε Μάρτιο 2018 από <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042815009945>
- Held, V. (2006). *THE ETHICS OF CARE: Personal, Political and Global*. USA: OXFORD UNIVERSITY PRESS.
- Internet Encyclopedia of Philosophy. Ανακτήθηκε Δεκέμβριο, 2018 από <https://www.iep.utm.edu/care-eth/#H2>
- Kittay, E., F. (2011). *The Ethics of Care, Dependence, and Disability*. *An International Journal of Jurisprudence and Philosophy of Law*, Vol 24 (1), 49–58.

Ανακτήθηκε Φεβρουάριο, 2018 από <http://evafederkittay.com/wp-content/uploads/2015/01/The-ethics-of-care.pdf>

- Κουγέας, Σ. (2004). Η ηθική του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού. Ηθική και Εκπαίδευση. Ανακτήθηκε Μάρτιο, 2018 από: <https://kyros.wordpress.com/2008/10/25/ηθικη-και-εκπαιδευση/>
- Noddings, N. (1984). *Caring, a Feminine Approach to Ethics & Moral Education*. University of California Press.
- Noddings, N. (2002). *Starting at home. Caring and Social Policy*. University of California Press
- Noddings, N. (2005). *The challenge to care in schools: an alternative approach to education*. New York: Teachers College Press.
- Noddings, N. (2015). *Philosophy of education*. Westview Press (4th edition)
- Noddings, N. Public Voice Salon. Episode No. 168. August 31, 2017 https://www.youtube.com/watch?v=jU_2-4SR-gk
- Oliver, M. (2009). *Αναπηρία και Πολιτική*. (Θ. Μπεκερίδου, μετάφρ.) ΑΘΗΝΑ: Επίκεντρο.
- Συκάς, Θ. (2017). Ηθική αυτονομία και αναγκαιότητα: για μια σύγχρονη ηθική εκπαίδευση. Έρκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών– Επιστημονικών Θεμάτων, Vol12, 18-33. Ανακτήθηκε Δεκέμβριο, 2018 από https://erkyna.gr/e_docs/periodiko/dimosieyseis/ekpaideytika/t12-02.pdf
- Singer, P. (2009). SPECIESISM AND MORAL STATUS. *Metaphilosophy*, Vol 40 (3-4), 567-581. Ανακτήθηκε Δεκέμβριο, 2018 από <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9973.2009.01608.x>